

วิญญาณในพุทธปรัชญา

SPIRIT (VIÑÑĀNA) IN BUDDHIST PHILOSOPHY

พระครูปลัดสุวัฒนพุทธคุณ จันทาโก (ประมวน พานิช)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช
Phrakhrupalad Suwatbuddhaguna Jantapho (Pramuan Phanich)
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Buddhachinaraj College, Thailand
E-mail: yaipoothon@gmail.com

บทคัดย่อ

วิญญาณในพุทธปรัชญาไม่ได้หมายถึงวิญญาณที่เกิดขึ้นหลังจากความตาย แต่หมายถึงวิญญาณที่มีอยู่ในคนและคนนั้นยังมีชีวิตอยู่สามารถรับรู้อารมณ์ต่างๆ ได้ กล่าวคือ วิญญาณการรับรู้ อารมณ์เท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ คือ วิญญาณทางตา ได้แก่ การเห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ การได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ การได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ การรู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ การสัมผัสรู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ การรู้อารมณ์ทางใจ หรือรู้เรื่องในใจ วิญญาณดังกล่าวนี้เป็นวิญญาณที่ต้องอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นจึงจะสามารถรับรู้อารมณ์ได้

คำสำคัญ: วิญญาณ; พุทธปรัชญา

Abstract

The Spirit in Buddhist philosophy does not the spirit that rises after death, but it means the spirit that exists in the person who is alive and can sense the emotions. That is, the spirit of emotional awareness which are senses and 6 pairs of emotions:

* ได้รับบทความ: 29 กรกฎาคม 2564; แก้ไขบทความ: 17 มีนาคม 2564; ตอรับตีพิมพ์: 22 มีนาคม 2564

Received: July 29, 2021; Revised: March 17, 2021 Accepted: March 22, 2021

the spirit of the eye is seeing, the spirit of the ear is hearing, the spirit of the nose is smelling, the spirit of the tongue is tasting, the spirit of the body is touching and the spirit of the mind is knowing or know the matters in one's mind. These spirits are the spirits which rely on each other to be able to recognize the emotions.

Keywords: Spirit; Buddhist philosophy

บทนำ

ความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณน่าจะเป็นหนึ่งในความเชื่อเก่าแก่ที่สุดเรื่องหนึ่งของมนุษยชาติ เพราะถูกผูกโยงกับความเชื่อทางศาสนา ปรัชญาและตำนานพื้นบ้านในทั่วทุกมุมโลกอย่างแนบแน่น ในแง่หนึ่งแนวคิด เรื่อง “วิญญาณ” ช่วยอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติได้อย่างหลากหลาย และวิญญาณเป็นคำพูดที่ได้ยินกันมาช้านานในสังคมไทยและในปัจจุบันวิญญาณก็เป็นสิ่งที่คนในสังคมให้ความสนใจจนกลายเป็นความเชื่อที่เป็นปรากฏการณ์ในสังคมไทยซึ่งในสมัยก่อนคนหลายท้องถิ่นที่เชื่อว่าความเจ็บป่วยบางอย่างที่ลักษณะเหมือนถูก “ผีเข้า” เป็นผลมาจากการเข้าสิงของวิญญาณ ฯลฯ และเรื่องนี้เป็นที่กล่าวถึงกันในสังคมปัจจุบันอย่างมากและความเชื่อในเรื่องวิญญาณนี้ได้เป็นวิวัฒนาการทางสังคมทั้งในเชิงบวกและลบ ในปัจจุบันปรากฏการณ์จำนวนมากเหล่านี้ได้ถูกอธิบายด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ถึงอย่างไรความเชื่อเรื่องวิญญาณก็ไม่ได้สูญหายไปจากสังคม ในทางตรงกันข้ามเรื่องวิญญาณนี้ยังชวนให้หลายคนหลงใหลกับความลึกลับของคำถามที่ว่า วิญญาณมีอยู่จริงหรือไม่? ก่อนจะพิจารณาคำถามนี้ อาจจะต้องทำความเข้าใจให้ตรงกันก่อนว่าวิญญาณคืออะไรกันแน่ แม้ว่านิยามของวิญญาณก็มีหลายนัย แต่ความหมายกว้าง ๆ ก็คือ วิญญาณนั้นอยู่ในร่างกายสิ่งมีชีวิต และทำให้สิ่งมีชีวิตแตกต่างจากสิ่งไม่มีชีวิตความเชื่อจำนวนมากมองว่าวิญญาณไม่ใช่สสารหรือพลังงานในโลกกายภาพที่เราจะสามารถตรวจวัดได้ด้วยเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์

ดังนั้น วิญญาณจึงเป็นเรื่องที่ควรนำมาอภิปรายในประเด็นเชิงปรัชญาเพื่อให้มีความกระจ่างมากขึ้นว่าวิญญาณตามทรรศนะของคนทั่วไปที่เข้าใจกันกับวิญญาณในพุทธปรัชญาเป็นอย่างไรหรือ ไม่หรือมีความต่างกันอย่างไรซึ่งจะได้อธิบายในประเด็นเหล่านี้

ความหมายของวิญญาณ

คำว่า “วิญญาณ” นั้นมีท่านผู้รู้หลายท่านได้ให้ความหมายไว้ดังนี้ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้ความว่า วิญญาณ น. สิ่งที่เชื่อกันว่ามีอยู่ในกายเมื่อมีชีวิต เมื่อตายจะออกจากกายล่องลอยไปหาที่เกิดใหม่; ความรับรู้ เช่น จักขุวิญญาณ คือรับรู้ทางตา

โศตวิญญาน คือ ความรับรู้ทางหู เป็นชั้น 1 ในชั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน; โดยปริยายหมายถึง จิตใจ เช่น มีวิญญานน้กสู มีวิญญานคิลปิน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546) ท่านพระพุทททาสได้ให้ความหมายของวิญญานไว้หลายนัยแต่ความหมายโดยอรรถะนั้นวิญญานหมายถึง (พุทททาส อินทปณโย, 2533)

1. วิญญานในฐานะที่เป็นวิญญานธาตุ : เป็นสิ่งที่ควรพัฒนาให้ยิ่งขึ้นไปจนถึงกับสามารถสัมผัสอายตนะสูงสุด คือนิพพาน
2. วิญญานธาตุเป็นธาตุตามธรรมชาติ : สามารถปรุงหรือพัฒนาเป็นวิญญานทางอายตนะได้
3. วิญญาน (ที่ถือกันว่าจตุต ปฏิสันธิได้นั้น) : เป็นของลัทธิอื่นซึ่งไม่ใช่พุททศาสนา
4. วิญญานหกตามอายตนะเป็นวิญญานในพุททศาสนา
5. วิญญานในความหมายพิเศษซึ่งที่ต้องรู้แจ้ง หมายถึงนิพพาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) 2559) ได้ให้ความหมายของวิญญานว่า ความรู้แจ้ง อารมณ์,จิต, ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาทีรูปรูปกระทบตา เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยินเป็นอาทิ

คำว่า “วิญญาน” จึงเป็นคำที่คนทั้งหลายเคยได้ยินกันมาช้านานแล้วไม่ว่าคำนั้นจะมีการพูดถึงกันในทางใดก็ตาม แต่ก็มีคนจำนวนไม่มากนักที่จะมีความเข้าใจในเรื่องของวิญญานโดยย่อ ละเอียดลึกซึ้ง เพราะว่าในคำว่าวิญญานนี้มีความหมายที่สลับซับซ้อนยากต่อการเข้าใจ แต่คนโดยทั่วไปมักจะนำมาพูดกันจนเป็นเรื่องธรรมดา มองข้ามความสำคัญของวิญญานที่เป็นส่วนหนึ่งในร่างกายและวิญญานที่มีอยู่ในสัตว์ พืช รวมไปถึงเชื้อโรคทั้งหลายด้วย เพราะว่าวิญญานคือพลังงานของชีวิต หมายถึงวิญญานเป็นพลังงานที่ก่อให้เกิดชีวิต ทีใดมีชีวิต ทีนั้นมีวิญญาน แต่ต่างกันตรงทีคนและสัตว์มีประสาทสัมผัส ส่วนต้นไม้ไม่มีประสาทสัมผัส ความรู้สึกเจ็บปวดเหมือนคนและสัตว์จึงไม่มี พร รัตนสุวรรณ (2528) กล่าวว่าวิญญานนั้นมีอยู่ 2 ประเภท กล่าวคือ

1. วิญญานทีมีความรู้สึกนึกคิดทีเป็นไปโดยไม่รู้สึกรู้ตัว วิญญานในส่วนนี้เรียกว่า ภาวะวิญญาน หรือ ภาวะจิต
2. วิญญานทีมีความรู้สึกนึกคิดทีเป็นไปโดยรู้สึกรู้ตัว วิญญานในส่วนนี้เรียกว่า วิถีวิญญานหรือ วิถีจิตในต้นไม้ไม่มีแต่ภาวะวิญญาน ส่วนวิถีวิญญานไม่มี พวกพืชหรือสัตว์ชั้นต่ำทียังไม่มีระบบประสาท ไม่มีสมองนั้นมีแต่ภาวะวิญญาน ส่วนวิถีวิญญานยังไม่มี คำว่า ภาวะวิญญาน ตามศัพท์แปลว่า วิญญานทีเป็นรากฐานของชีวิต เช่นต้นไม้จะเกิดขึ้นมาเป็นต้นอะไรนั้น ปัจจัยสำคัญอยู่ที่เมล็ดของมัน เมล็ดมะม่วงจะต้องโตขึ้นเป็นต้นมะม่วง เมล็ดมะม่วงเป็นสิ่งที่มีชีวิตเพราะมันงอกขึ้นมาได้ เพราะนั้นในเมล็ดมะม่วงจะต้องมีวิญญาน และวิญญานในเมล็ดมะม่วงทีเป็นตัวการสำคัญทีทำให้อต้นมะม่วงเกิด และเจริญเติบโตขึ้นมาโดยลำดับ วิญญานทีทำหน้าที่อย่างนี้เรียกว่าภาวะวิญญาน ๆ ทำหน้าที่ของ

4 Journal of Graduate MCU KhonKaen Campus Vol. 8 No. 1 January - March 2021

มันโดยไม่รู้สึกตัว การที่ภวังควิญญาณในเมล็ดมะม่วงสร้างต้นมะม่วงขึ้นมาได้นั้นมันจะต้องมีความรู้สึกและความนึกคิดด้วย แต่ความรู้สึกนึกคิดนี้เป็นไปโดยไม่รู้สึกตัว เพราะฉะนั้น ภวังควิญญาณจึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จิตไร้สำนึก ส่วนวิถีวิญญาณนั้น เมื่อเกิดความรู้สึกอย่างไรก็ตาม เราจะรู้สึกตัวว่ามันมีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร เพราะฉะนั้น วิญญาณส่วนนี้จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จิตสำนึก (พร รัตนสุวรรณ, 2528)

ส่วนในวงวิชาการจะใช้คำว่า “จิตวิญญาณ” คำว่า จิต นั้นเป็นภาษาบาลี ส่วนภาษาไทยใช้คำว่าใจ จิตวิญญาณเป็นคำภาษาบาลี ซึ่งคำนี้กำหนดใช้ในพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ ส่วนในทางฝ่ายพระพุทธศาสนาถือว่าจิตเป็นตัวนำในทุกสิ่งทุกอย่าง จิตเป็นใหญ่ ทุกสิ่งทุกอย่างสำเร็จจากจิต ถ้าจิตไม่ดี การกระทำก็ไม่ดี ในทางอันตรงกันข้ามถ้าจิตดี การกระทำทุกอย่างก็ดีตามไปด้วยดังเรื่องราวต่างๆ ที่มีปรากฏในสมัยพุทธกาลและเมื่อทำความเข้าใจกับคำทั้งสองดังกล่าว คือ จิตในทางภาษาบาลี คือ จิต สภาพที่รู้อารมณ์ 1 เจต สภาพที่สั่งสมหรือสภาพที่คิด 1 มนะ สภาพที่รับรู้ 1 วิญญาณ สภาพที่รู้ชัด 1 หทยะ สภาพที่นำไปสู่ความยินดี 1 มานสะ สภาพที่รู้ 1 (พระมหาสมปอง มุทีโต, 2542) ที่เรียกว่าจิต เพราะคิดถึงอารมณ์ เพราะสั่งสมสิ่งต่างๆ ที่เรียกว่าวิญญาณ เพราะรู้สิ่งต่างๆ ชัดเจน ท่านพระสารีบุตรเถระได้อธิบายคำว่าจิตไว้ว่าเป็นคำที่เป็นไวพจน์ของกันและกัน เช่น คำว่า ใจ ได้แก่ จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณชั้นธมโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดจากผัสสะ เป็นต้นนั้น นี้เรียกว่าใจ ใจนี้ไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน เมื่อได้ทราบความในส่วนของคำว่า จิต มาถึงตรงนี้แล้วก็จะเห็นคำว่า วิญญาณ เกิดปรากฏตามมาด้วย เหตุเพราะว่าคำทั้งสองคำนี้เป็นคำเนื่องด้วยกันและเมื่อได้ยินคำว่าวิญญาณ สังคมก็จะเข้าใจว่าเป็นเรื่องของสิ่งลึกลับจึงทำให้เกิดความกลัวต่างก็พากันเข้าใจว่า เป็นวิญญาณที่ออกจากร่างของคนที่ยายแล้วซึ่งจะพากันเรียกว่าผี คำว่า “ผี” ความหมายนี้ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า อมนุษย์ (อมนุษย์) ในฉบับภาษาไทยแปลว่า ผี ส่วนผีสิง ท่านใช้คำว่า ยกขปริคคหิต บุคคลที่ถึงแก่กรรมตายไปในพระไตรปิฎกใช้คำว่า โอปปาติกะ คำว่า “จิตกับวิญญาณ” พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าจิตที่ตื่นนอน กวาดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมได้ การฝึกจิตที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่าย ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่น่าปรารถนา เป็นความดีเพราะจิตที่ฝึกแล้วย่อมนำสุขมาให้ จิตที่คุ้มครองแล้วย่อมนำสุขมาให้ จิตที่ตั้งไว้ผิดพึงทำให้ได้รับความเสียหาย ส่วนจิตที่ตั้งไว้ชอบย่อมอำนวยให้ได้ผลที่ประเสริฐยิ่งกว่าที่มารดาบิดาก็ทำให้ไม่ได้ เพราะในหมู่มนุษย์ คนที่อดกลั้นถ้อยคำล่วงเกินได้ชื่อว่าเป็นผู้ฝึกตนได้แล้วเป็นผู้ประเสริฐที่สุด ดังนั้น จิตกับวิญญาณในเรื่องนี้เป็นสิ่งเดียวกัน แต่แสดงพฤติกรรมออกมาต่างกัน

การที่จะศึกษาในเรื่องใดเรื่องหนึ่งนั้นมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรู้ถึงความหมายในเรื่องนั้นก่อนที่จะลงมือทำการศึกษา เพราะว่ามันเช่นนั้นอาจจะดำเนินไปในทางที่ผิดก็ได้ การศึกษาในเรื่อง

วิญญาณนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาเรื่องของชีวิตที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ เพราะว่าถ้าคนไร้ซึ่งวิญญาณแล้วนั้นก็จะไม่สามารถที่ดำรงภาวะความเป็นคนที่สมบูรณ์อยู่ได้ นั้นหมายถึงว่าจะต้องตายละสังขารไป เพราะว่าสังขารนั้นมี 2 ประเภท คือ สังขารที่มีใจหรือวิญญาณครอง และสังขารที่ไม่มีใจหรือวิญญาณครอง ในส่วนของคนนั้นธรรมชาติสร้างมาให้เป็นสังขารที่มีใจหรือวิญญาณครอง ถ้าปราศจากวิญญาณไปเสียแล้วนั้นเราอาจจะหมายถึงความตายตามคนทั้งหลายเข้าใจกัน แต่ก็ไม่มีใครอยากที่จะพบกับสังขารนี้ที่เป็นความจริงแท้ถาวร

จากการให้นิยามความหมายในข้างต้นนั้นสรุปได้ว่า วิญญาณเป็นสิ่งที่มียู่ภายในร่างกายของมนุษย์เป็นประตูที่คอยรับรู้อารมณ์ที่เข้ามากระทบทางอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ถ้ามนุษย์สูญเสียวิญญาณไปก็จะทำให้ไม่สามารถรับรู้อะไรได้เลยนั้นคือ จะต้องตาย วิญญาณจึงเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดในการรับรู้ของมนุษย์

ประเภทของวิญญาณ

คำว่า วิญญาณ นั้นสามารถที่จะจำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ 1) วิถีวิญญาณ และ 2) ภาวจิตวิญญาณ วิถีวิญญาณหรือจะแปลกันตามศัพท์ว่า วิญญาณที่อยู่ในวิถี หมายถึงการรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ซึ่งการรับรู้อารมณ์นี้เกิดขึ้นพร้อมด้วยปัจจัยภายนอกเข้ามากระทบกัน ในที่นี้หมายถึงอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ดังนั้นวิญญาณที่คอยรับรู้อารมณ์ในส่วนนี้ก็คือ วิญญาณทั้ง 6 ดังนั้นวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ ประกอบด้วย (ที.ปา. 11/323/316) (1) จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้อุปด้วยตา, เห็น (2) โสตวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู, ได้ยิน (3) ชานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก, ได้กลิ่น (4) ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น, รู้รส (5) กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โผฏฐัพพะด้วยกาย, รู้สึกสัมผัส (6) มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, รู้ความนึกคิด

ดังนั้น วิถีวิญญาณ จึงเป็นวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง 6 มีจักขุทวาร เป็นต้น ภาวจิตวิญญาณ เป็นวิญญาณที่รับรู้อารมณ์โดยไม่รู้สีกตัวซึ่งมักจะเรียกกันว่า จิตใต้สำนึก (subconscious mind) เทียบตามหลักจิตวิทยา คือ ความรู้สึกที่เกิดภายใต้ดวงความคิด เป็นจิตที่เกือบจะหมดความรู้สึกจริงๆ ความจริงนับแต่เวลาที่ได้ปฏิสนธิแล้ว จนถึงเวลาตายถือว่าเป็นภาวจิต แต่เมื่อมีสิ่งเร้า (stimulus) มายั่วเข้าทางทวารทั้ง 6 วิถีจิตหรือจิตคิดรู้สึกเกิดขึ้น (พระมหาประวัติ คงคปญโญ, 2519) และอีกนัยหนึ่งบางแห่งก็เรียกว่า ภาวจิต คือ จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, ตามหลักอภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ในเวลาที่มีได้ส่วยอารมณ์ทางทวารทั้ง 6 มีจักขุทวาร เป็นต้น แต่เมื่อใดมีการรับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็น

วิถีจิตขั้นแทนภวังคจิต เมื่อวิถีจิตดับหมดไป ก็เกิดภวังคจิตขึ้นอย่างเดิม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2559) ญาณในประเภทนี้ทำหน้าที่เป็นองค์แห่งภพ กล่าวคือ นามรูป เพราะนามรูปเกิดขึ้นได้เหตุมีวิญญาณเป็นปัจจัย (วิญญาณ ปัจจัยนามรูป) นามในที่นี้หมายถึงในชั้น 5 กล่าวคือ เวทนา สัญญา สังขาร ญาณ ในส่วนของรูปนั้น หมายถึง มหาภูตรูป และอุปาทายรูป โดยเริ่มจากมีปฏิสนธิวิญญาณที่เกิดโดยการอาศัยองค์ประกอบ คือ เมื่อใดมารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏเมื่อนั้นเพราะปัจจัย 3 ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ (ม.ม.12/408/444) และมีวิญญาณปฏิสนธิ การที่จะมีวิญญาณมาปฏิสนธิได้อย่างไรนั้นมีความสำคัญที่ได้แปลเป็นไทยว่า “เหมือนอย่างว่าพืชชนิดใดชนิดหนึ่ง อันบุคคลหว่านลงในนา อาศัยรสแห่งแผ่นดินและยางในพืชเข้าทั้งสองอย่าง ย่อมงอกขึ้นฉันใด ชั้นธตฺตอายุตนะทั้ง 6 เหล่านี้ ก็ย่อมอาศัยเหตุเกิดขึ้นฉันนั้น และย่อมสลายลงไปเพราะดับสลายแห่งเหตุ” (พระมหาประวัติ คงคปญฺโณ, 2519) การที่จะมีสัตว์มาปฏิสนธิได้นั้นต้องอาศัยวิญญาณนี้เพราะว่าวิญญาณเป็นปัจจัยแห่งรูปนาม ๆ จึงเกิดมีได้

วิญญาณในพุทธปรัชญา

วิญญาณที่จะกล่าวถึงในพุทธปรัชญานี้ก่อนอื่นจะต้องรู้ว่า วิญญาณนั้นหมายถึงความรู้แจ้ง วิญญาณนั้นบางท่านก็ว่า ปฏิสนธิวิญญาณ ส่วนวิญญาณที่ทั่วไปหมายเอาวิญญาณในชั้น 5 บ้าง วิญญาณในวิญญาณ 6 บ้าง ที่กล่าวว่าวิญญาณในชั้น 5 นั้นได้แก่ จิตใจ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในคาถาธรรมบทว่า (ขุ.ธ.25/1/23) ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น ส่วนวิญญาณในวิญญาณ 6 หมายเอาความรู้แจ้ง ในเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกัน กล่าวคือ เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่างขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า เห็น หูกระทบเสียง เกิดความรู้ เรียกว่า ได้ยิน เป็นต้น ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์ ดังนั้น จึงมีวิญญาณ 6 อย่างเท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ คือ วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รุส วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า อายตนะ 6 อารมณ์ 6 และวิญญาณ 6 มีความเกี่ยวเนื่องกัน กล่าวคือ (1) จักขุ - ตาเป็นแดนรับรู้รูป - รูป เกิดความรู้คือจักขุวิญญาณ - เห็น (2) โสตะ - หูเป็นแดนรับรู้สัททะ - เสียง เกิดความรู้คือโสตวิญาณ - ได้ยิน (3) ชานะ - จมูกเป็นแดนรับรู้คันธะ - กลิ่น เกิด

ความรู้คือขานวิญญาน – รู้กลิ่น (4) ชิวหา - ลิ่นเป็นแดนรับรู้รส - รส เกิดความรู้คือชิวหาวิญญาน – รุ้รส (5) กาย - กายเป็นแดนรับรู้โณภูฎัพพะ - สิ่งต่องกายเกิดความรู้คือกายวิญญาน – รุ้สิ่งต่องกาย (6) มโน - ใจเป็นแดนรับรู้ ธรรม - เรื่องในใจเกิดความรู้คือมโนวิญญาน – รุ้เรื่องใจ

ถึงแม้ว่าวิญญานจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกันจึงเกิดขึ้นได้ แต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะก็มีใช้ว่าวิญญานจะเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วยวิญญานจึงจะเกิดขึ้น เช่นในกาลบางคราว เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอย เวลาที่ใจจดจ่อแน่วแน้อยู่ที่กิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนอยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้น ผ่านเข้ามาอยู่ในวิสัยที่จะได้เห็นได้ยิน แต่ก็ไม่ได้เห็นไม่ได้ยิน หรือในเวลาที่ยืนหนังสือมีใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้สึกร่างส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะกระดาษและนิ้วที่แตะปากกา หรือดินสอ ในเมื่ออายตนะและอารมณ์เข้ามาถึงกัน แต่วิญญานยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เรียกการรับรู้ได้เกิดขึ้น การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่างคือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาน ในภาวะนี้มีคำเรียกว่า “ผัสสะ” หรือ “สัมผัส” แปลตามรูปศัพท์ว่าการกระทบ แต่ก็มี ความหมายในทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาน เข้าใจความหมายง่ายๆ ก็คือ ผัสสะ หมายถึง การรับรู้ตนเอง เพราะว่าผัสสะ หรือสัมผัส หรือการรับรู้นี้ ก็มีชื่อเรียกแยกออกไปตามทางรับรู้คืออายตนะ หรือวิญญานนั้นๆ ครบจำนวนทั้ง 6 คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัสและมโนสัมผัส (พระราชมุนี (ประยูรย์ ปยุตโต), 2529) ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการที่วิญญานจะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องมีองค์ประกอบอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เพราะว่าเป็นของสืบเนื่องกันอย่างเป็นขบวนการและมีรูปแบบ

ความสัมพันธ์ของวิญญาน

ความสัมพันธ์กันของวิญญานทั้ง 2 ประเภท คือ วิถีวิญญาน และภวังควิญญาน ที่ได้กล่าวแล้วในข้างต้น ในร่างกายคนเรานั้นมีสิ่งที่สำคัญอยู่ 3 สิ่ง คือ วิญญาน จุติจิต และปฏิสนธิจิต วิญญานนั้นมีอยู่ในตัวของมนุษย์ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อมนุษย์ตายไปวิญญานนั้นก็พลอยดับไปด้วย คล้ายกับกองเพลิงที่เมื่อฟืนมอดไปไฟก็ดับไปด้วย ถ้าจะมีการเกิดใหม่ ก็ต้องมีวิญญานดวงใหม่เกิดขึ้น ส่วนในสัตว์ที่ไปเกิดนั้นคือจติ และในขณะที่เกิดแล้วจะมีปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นพร้อมกันไปด้วย แต่ในการที่เราจะรู้ถึงความสัมพันธ์ของวิญญานนั้นจะต้องอาศัยหลักทางจิตวิทยาเข้ามามีส่วนประกอบด้วยโดยมีการแบ่งจิตออกเป็น 2 ประการ คือ

1. หมายเอาภวังคจิต หรือปกติจิตๆ เป็นดวงวิญญานที่แท้จริง (Rational Soul) ตรงกับคำว่า Subconscious mind ในทางจิตวิทยา และตรงกับคำว่า ซีโว – ผู้เป็น ในภาษาบาลี
2. หมายเอาความที่ปกติจิตนั้นถูกระคนด้วยเครื่องเศร้าหมอง มีอุปภิเลสที่จรมา เป็นต้น

จึงมีลักษณะจิตวิตรพิศดารออกไปด้วยการสัมผัสประยุตต์ (เกี่ยวข้อง), ภูมิ (ที่อยู่), อารมณ์ (สิ่งเร้า หรือ Stimulus), ความเลว, ความปานกลาง, ความประณีต และความเป็นอิสระ เป็นต้น ซึ่งตรงกับหลักจิตวิทยา ได้แก่ จิตรู้คิด หรือ Consciousness หรือที่เรียกตามมตอิทธิธรรมว่าเป็นวิถิจิต

นักปราชญ์ทางจิตวิทยาเปรียบเทียบจิตทั้ง 2 ประเภทนี้ว่า เหมือนก้อนน้ำแข็งใหญ่ที่ลอยอยู่ในมหาสมุทร ส่วนน้อยของก้อนน้ำแข็งที่ลอยเหนือพื้นระดับน้ำ “เป็นจิตรู้คิด” (Consciousness) ส่วนใหญ่ที่จมใต้ระดับน้ำซึ่งสามารถบ่งการเคลื่อนไหวของส่วนบนได้ เพราะความใหญ่ของมันนั้น คือจิตใต้สำนึก (Subconscious mind) แม้ว่าจิตจะได้ถูกแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะเช่นนี้ก็ตาม แต่เมื่อถึงกล่าวโดยความละเอียดอาจจะยากต่อการเรียนรู้ก็ตาม ในเรื่องนี้พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในยมกวรรคธรรมบทว่า “ปกติจิตนั้นเป็นภวังคจิต ธรรมชาติของภวังคจิตนั้น ไม่ถูกโทษประทุษร้าย อุปมาดั่งน้ำซึ่งเดิมก็เป็นน้ำใสบริสุทธิ์ แต่ครั้งภายหลังเมื่อน้ำนั้นถูกระคนด้วยของสกปรกมีสีต่างๆ เป็นต้น จึงได้กลายเป็นน้ำสกปรก น้ำที่ระคนด้วยสีต่างๆ แล้วนั้นจะว่าเป็นน้ำใสอันเดิมนั้นเองก็ไม่ใช่จะว่าเป็นน้ำใหม่ก็ไม่เชิง ข้อนี้นั้นใด จิตตามปกติก็ฉนั้น” แม้ในอิทธิธรรมก็เหมือนกัน ย่อมเป็นการยากที่จะแยกว่า ไหนเป็นภวังคจิต ไหนเป็นวิถิจิต เพราะการเกิดของจิตย่อมเป็นวงกลมเสมอ กล่าวคือ ขณะจิตที่ 1 – 2 เป็นภวังคจิต แม้ครั้งวิถิจิตนั้นวิ่งไปจนหมดขณะของมันแล้ว ก็จะต้องภวังคตามเดิมอีก เช่นนี้เรื่อย ๆ ไป (พระมหาประวัตติ คณคณปิโย, 2519) ดังนั้น ความสัมพันธ์กันของจิตทั้งสองส่วนจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ยากจะแยกออกจากกันได้เพราะว่าเป็นของเนื่องด้วยกัน ทำงานด้วยกัน เหมือนดังลูกโซ่ที่เกี่ยวพันกันเป็นวงกลม

บทสรุป

การที่ได้ศึกษาวิญญาณในพุทธปรัชญามาตามลำดับตั้งแต่ต้น พอที่จะสรุปเนื้อความและความสำคัญของวิญญาณได้ว่า คำว่า “วิญญาณ” มีความหมายที่ลึกและมีความสลับซับซ้อนกว่าที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ เพราะว่าคนส่วนมากจะเข้าใจว่าวิญญาณก็คือสิ่งที่มีอยู่ในร่างกายของมนุษย์และมนุษย์ทุกคนจะต้องมีวิญญาณเพื่อที่จะมีชีวิตอยู่ ซึ่งตรงนี้อาจจะมองได้ว่าเขารู้จักวิญญาณเพียงด้านเดียวเท่านั้น ส่วนความเป็นจริงทางการศึกษาแล้วนั้นวิญญาณมีอยู่ในมนุษย์หลายส่วนด้วยกัน เช่น วิญญาณทางจักขุ เพื่อเห็นรูป เป็นต้น ซึ่งจะต่างกันกับความรู้เดิมของคนที่ยังไม่เข้าใจว่าวิญญาณมีอยู่ที่คือเวลาที่คนตายเพราะวิญญาณจะออกจากร่างของคนที่ยานั้นแล้วจะเรียกวินญาณตรงส่วนนั้นว่า “ผี” จึงเกิดความกลัวต่อวิญญาณ แต่ในทางพุทธปรัชญามีได้หมายถึงวิญญาณที่ตายแล้วเรียกกันว่าผี ถ้าตีความว่าวิญญาณเป็นผี ก็แสดงว่าในร่างกายของมนุษย์มีผีอยู่มาก ในพุทธปรัชญาท่านประสงค์เอาอายตนะที่มีอยู่ในกายตนมาเป็นวิญญาณ กล่าวคือ ความรู้สึก ความรับรู้ในอารมณ์ที่ผ่านมาจากอายตนะกระทบกันจึงทำให้เกิดวิญญาณทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ

นอกจากนั้นยังมีวิญญาณอีกประเภทหนึ่งที่คนโดยส่วนมากยังไม่ได้พูดถึงกันและไม่รู้ด้วยว่า ในร่างกายของคนจะมีวิญญาณประเภทนี้อยู่ ในวิญญาณประเภทนี้มีอยู่แต่มีได้แสดงตัวตนออกมาให้คนเห็นเมื่อคนเริ่มจะเห็น วิญญาณประเภทนี้ก็หายไปจึงทำให้คนเรานั้นค้นหาไม่เห็นกำหนดไม่ได้ เรียกวิญญาณชนิดนี้ว่า ภาวังควิญาณ หรือภาวังคจิต หมายถึงจิตใต้สำนึก หรือไร้สำนึก ซึ่งวิญญาณชนิดนี้เป็นวิญญาณที่แท้จริง เช่น การที่คนนอนหลับละเมอการกระทำต่างๆ ในขณะที่หลับอยู่ภายใต้การควบคุมบังคับบัญชาของจิตใต้สำนึก เป็นส่วนที่เราสะสมความหวัง ความหวาดกลัว ความเดือดร้อน และความไม่พอใจต่าง ๆ ไว้ จิตใต้สำนึกไม่เพียงแต่ควบคุมแขนขา และกล้ามเนื้อของผู้ละเมอเท่านั้น ยังยึดมกลไกบางอย่างของจิตสำนึกไปใช้ด้วย การปฏิบัติเช่นนี้มักเป็นการกระทำในสิ่งที่จิตสำนึกอยากทำอยู่แล้ว ดังนั้นเมื่อจิตใต้สำนึกมีอำนาจต่อการกระทำของบุคคลในขณะที่หลับ และในขณะเวลาที่คนเรานอนหลับฝันไป หรือละเมอไป ในทางวิทยาศาสตร์ก็ยังยอมรับว่าเป็นเรื่องของจิตดวงนี้ด้วย และแม้ในทางพระพุทธศาสนาก็มีการกล่าวไว้ว่า ในขณะที่คนนอนหลับฝันไปนั้นเป็นเพราะจิตตกภวังค์ ดังนั้นการตัดสินใจใต้สำนึกจึงถูกต้องด้วยหลักฐานเหตุผลและข้อเท็จจริงทุกประการ

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. กรุงเทพมหานคร: บริษัทนานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์.
- พุทธทาส อินทปญฺโญ. (2533). ธรรมโฆษณ์อรรถานุกรม. กรุงเทพมหานคร: หจก.ภาพพิมพ์.
- พระราชวรมุนี (ประยูรย์ ปยุตโต). (2528). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2529). พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2559).พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. (พิมพ์ครั้งที่ 28). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.
- พระมหาประวดี คงคปญฺโญ. (2519). ตายแล้ววิญญาณไปไหน. กรุงเทพมหานคร: ธรรมบรรณาการ.
- พระมหาสมปอง มุทีโต. (2542). คัมภีร์อภิธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา.
- พร รัตน์สุวรรณ. (2528). วิญญาณคืออะไร 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน.